

CUMHURİYETİN İLK DÖNEMLERİNDE LÂİKLİK

Prof. Dr. AHMET MUMCU

I. Giriş

Lâiklik ilkesi, Atatürk İnkılâpları arasında bir zamanlar belki de en çok tartışılmış olanıydı. XIX. Yüzyıldan başlayarak Türk toplumunda lâik düşünceyi doğuracak ilk duygular ve eylemler yavaş yavaş gelişmiştir. Ama bu gelişme, örneğin Türkçülük akımının gelişmesi gibi güçlü ve etkili değildir. Lâiklik, gerçek niteliği anlaşılmadan, gizli bir duygu biçiminde, özellikle XX. Yüzyıl başındaki sayıca çok sınırlı bir aydın kesiminin zihinlerinde belirmişti. Bilindiği gibi, bu belirsizliği tam anlamıyla inkılâpçı bir hareketle sona erdirip Türk toplumuna lâikliği getiren Atatürk'tür.

Cumhuriyet düşüncesi de başlangıçta toplumumuza oldukça yabancı idi. Ama bugün tam anlamı ile yerleşip kökleştiğini görüyoruz. Lâiklik ise tam bin yılın verdiği alışkanlıklara bir süre daha yabancı gelmiştir. Bu nedenle lâiklik, bir yandan siyasal, toplumsal, modern koşullara uyması bakımından benimsenme yolunda iken, bir yandan yukarıda belirttiğimiz sebep, ilkenin bir süre çeşitli yönlerden tartışılmasına yol açmıştır.

Lâiklik, yarım yüzyıldan beri siyasal ve hukuksal bakımdan Türk Devletinın baş temellerindedir. Bir anayasal gerçektir. Bir olgudur. Öyle ise bu olguyu hukuk cephesinden de incelemekte yarar vardır.

Lâiklik, Türk devlet yaşamına ancak Cumhuriyetle birlikte girmiştir ve doğal olarak gelişimi de hep bu rejim içinde sürmüştür ve sürmektedir. Ama hukuk açısından ana gelişme 1937 yılında sona ermiş sayılabilir. Böylece, inceleyeceğimiz dönem lâikliğin devlete girmesini ve sonra gelişerek hukuksal bakımdan en üstün aşamasına gelmesini kapsamaktadır.

Bu dönemi tam anlamıyla ve bütün yönleri ile bir kısa makale içinde tanıtmak imkânsızdır. Bu dönem içinde çıkmış her hukuksal metin ve doğurduğu tepkiler ayrı bir araştırmanın, hatta araştırmaların konusu olabilir. Sadece halifeliğin kaldırılmasını, yahut Serbest Fırka'yı düşünmek bile yetişir. Ancak, yalnız lâikliğin değil, bütün Türk İnkılâbının kendi ölçüleri içinde ilke olarak tamamlandığı kabul edilen 1937 yılına değin, konumuzu ana çizgileriyle de olsa toparlamak gereklidir. Böylece bu kısa makalede lâiklik ilkesinin Türk Devleti'nin yapısına nasıl girdiğini ve nasıl geliştiğini ana çizgileriyle gösteriyoruz. İlkenin yerleşme aşamalarında çıkan tepkiler ise daha kısa olarak belirtilecektir. En sonda da özet olarak, bu

ilkenin devletimizde nasıl korunma altına alındığını belirterek yazımızı sonlandıracağız.

II. Cumhuriyet Öncesine Bir Bakış

Millî Mücadele'nin başlaması, yeni Türk Devletinin kurulması ve sonra zafere kadar uzanan günlerde, lâiklik ilkesinin yerleşmesine hazırlık niteliğinde bazı adımlar atılmıştır. Bunları kısaca gözden geçirmek gerekmektedir:

Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulmadan önce, Ulusal Kurtuluş Savaşının başlangıcını ilân eden tüm kongrelerde, esas amacın Osmanlı Devletini kurtarmak olduğu belirtilmiştir. TBMM'nin açılışının öncüsü ve en örgütlü son kongrede, Sivas Kongresi'nde, tahlif (antiçme) formülü şöyleydi:

“Makam-ı Celil-i Hilâfet ve Saltanata, İslâmiyete, Devlete, millete ve memlekete manen ve maddeten hizmetten başka bir gaye takip etmeyerek... çalışacağıma... namusum ve bilcümle mukaddesatım namına vallah, billâh.”¹

Bu antiçme formülünden başka, Reis Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamasına göre Kongrede, “vatana, millete, devlete ve dine hizmetten başka bir maksat” beklenmemektedir². Bu hava içinde, yedi ay sonra TBMM açılmıştır. Ancak, TBMM'nin açılması kanımıza göre, Mustafa Kemal Paşa'nın içinde “millî bir sır” gibi taşıdığı ülkülerini gerçekleştirmek yolunda ilk basamaklardan biridir. Şimdi bu nokta üzerinde biraz duralım: Osmanlı Devleti'nin yaşam gücüne sahip olmadığını, pek çok Türk aydını gibi, Mustafa Kemal Paşa da anlamıştı. Ama O, bu İmparatorluğun yıkılmasından sonra ne yapmak gerektiğini saptamıştı: Daha, büyük yıkımın gelip gelmeyeceği kesinlikle belli değilken, 1916 yılında, “tesettürün lağvı, hayat-ı içtimaiyenin islahı, kadınlara serbestî vermek” gibi ilkelerin devlet yaşamına egemen olması gerekliliğini etrafındaki subaylara telkin ediyordu³. Sivas Kongresinden önce, Mazhar Müfit Kansu'ya söyledikleri ünlüdür: “Cumhuriyet kurulacak, Hanedan üyeleri hakkında gereken işlem yapılacak, tesettür ve fes kalkacak, Lâtin Harfleri kabul edilecek.”⁴

¹ Sivas Kongresi Tutanakları (Haz: İGDEMİR, Uluğ), Ankara 1969, s. 5, 3.

² Aynı Kitap, 6.: Ayrıca, Kongre Mukarreratına göre “Hükümet-i Osmaniyenin tehlike-i inhilâlîne karşı Hilâfet-i İslâmiye ve Saltanat-ı Osmaniyenin bekası esas maksadı teşkil ettiği cihetle...” Bk.: TUNAYA, Tarık Zafer: Türkiye'de Siyasal Partiler, İstanbul 1952, s. 514.

³ Mustafa Kemal Paşa'nın 9 Teşrinisani 1332 Çarşamba gününde (22.11.1916) Bitlis'te yazdığı not. Bk.: Atatürk'ün Hatıra Defteri, (Haz.: TEZER, Şükrü), Ankara 1972, s. 75, 76.

⁴ KANSU, Mazhar Müfit: Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I, Ankara 1966, s. 130 vd.

Nutkunda da belirttiği gibi, “Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi medlûlü kalmamış birtakım bîmanâ elfazdan ibaretti... Bu vaziyet karşısında tek bir karar vardı: ...Hâkimiyet-i Milliyeye müstenid, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek.”⁵

Bu duruma göre Mustafa Kemal Paşa, kendi kafasındaki lâiklik anlayışını zaman elverdikçe uygulayacaktır. Bu bakımdan, “dine hizmet, halifeye, padişaha bağlılık” gibi, gerekli gördükçe söylediklerinin, kendi programı açısından gerçeği yansıtmadığı apaçıktır. Nitekim, TBMM açılır açılmaz, lâiklik anlayışına gidise esas olabilecek bazı kararlar almış, ama bunlar, 1921 Anayasasına kadar belli bir yöne girememiş ve bazen bu kararların tersi başka ilkeler ortaya atılmıştır. Bu kararsızlığı şu iki örnek en iyi biçimde aydınlatır sanırız:

İlk günlerde TBMM şu kararı almıştı: “Mecliste toplanan millî iradeyi vatanın geleceğine egemen kılmak esas amaçtır. TBMM’nin üstünde bir güç yoktur... Padişah ve Halife altında bulunduğu baskıdan kurtulduğu zaman Meclis’in düzenleyeceği esaslar içinde durumunu alır”⁶

Çok ilginç olan bu karar, dinsel otoriteyi taşıyan Halifeyi, ulusal egemenlikçe kayıt altına almayı hedef tutuyor. Buna karşılık bir süre sonra çıkartılan Nisab-ı Müzakere Kanunu, -ki bir anayasal düzenlemedir- 1. Maddesinde şöyle demektedir:

“Büyük Millet Meclisi, hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlas ve istiklâlinden ibaret gayesinin husulüne kadar... inikat eder”⁷

Bu duruma göre, Nisab-ı Müzakere Kanunu TBMM’nin amacını belirtmiş ve etkinliğini sınırlamış, halifelik ve saltanat kurumu, gene üste çıkmıştır⁸.

20 Ocak 1921 tarihli ilk Anayasası ile, TBMM bu konudaki kavram karışıklığına son vermiş gözükmektedir. 1. Maddesinde, “Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir” diyen bu Anayasa, TBMM’ni tekrar saltanat ve belki de halifelik makamlarının üstüne çıkarmış bulunmaktadır.

⁵ NUTUK, I. İstanbul 1950, s. 12.

⁶ Bk.: MUMCU, Ahmet: Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara 1976, s. 56.

⁷ Nisab-ı Müzakere Kanunu, Kanun No. 18, 5 Eylül 1936 (1920). DÜSTUR, Tertip III, C1 s. 57.

⁸ Gerçekten, bu Kanun’un çıkarılmasından önceki uygulamalarda da “Saltanat ve Halifelige bağlılık” TBMM’nin tüm çalışmalarını vurgulayan önemli bir ilke idi.

En basit anlamıyla “Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması”⁹ biçiminde tanımlanan lâikliğin, kuşkusuzdur ki bu Anayasa ile kabul edildiği söylenemez. Kamu özgürlükleri, bu arada doğal olarak “inanç, vicdan ve ibadet” özgürlükleri bu metinde yoktur. 1876 Anayasasında yer alan, Devlet dininin İslâm olduğu hakkındaki hüküm (Madde 12), 1921 Anayasasına geçmemiştir. Ancak bunun, büyük bir önemi yoktur. Çünkü hem 1876 Anayasasının 1921 Anayasasına aykırı olmayan hükümleri yürürlükte idi hem de 7. Maddede yer alan hüküm ile Münferit Madde hükmü, yeni Türk Devleti’nin dininin “İslâm” olduğunu açıkça belirtmekteydi.¹⁰

1921 Anayasası gerçi, “Madde-i Münferidesinde” Nisab-ı Müzakere Kanununun 1. Maddesinden bahsetmekte ise de bu, gayet bilinçli bir biçimde, salt toplantı usulünü açıklamak için kullanılmıştır. Böylece 1921 Anayasası ile, lâiklik ilkesinin kabul edildiği kesinlikle söylenemezse de, millî iradenin saltanat ve hilâfet üzerine çıkarılması çabası önemli bir adım sayılmak gerektir.

1921 Anayasasından sonra TBMM içinde iyice su yüzüne çıkan gruplaşmalar sonucu, Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde “Birinci Grup”un kurulduğu bilinmektedir. Birinci Grup’un “Madde-i Esasiye ve Dahilî Nizamnamesinde” artık padişah ve halifeyi kurtarma amacından söz edilmediği görülmektedir¹¹. Böylece, yeni Türk Devletini yönetmede ilk plânda söz sahibi olan kadronun da yavaş yavaş, benimsenen ilk hedeften uzaklaştığı anlaşılıyor.

Bu hava içinde çalışan Birinci TBMM’nin, kesin zafere ulaşıldıktan sonra, özellikle Saltanat Makamına karşı derin bir kin beslemeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim, İstanbul Hükümetinin de İtilâf Devletlerince barış görüşmelerine çağrılması ve Tevfik Paşa’nın Ankara Hükümetine bu yolda “ortaklaşa” davranılmasını önermesi üzerine TBMM’nde çok coşkun görüşmeler yapılmış, sonunda bilindiği gibi 1/2 Kasım 1922 gecesi saltanat kesin olarak kaldırılmıştır¹². Bundan daha önce alınan 30 Ekim 1922 tarihli kararda (Karar No: 307) İstanbul’daki Padişahlığın madum olduğu ve “Türk Hükümetinin hakk-ı meşruu olan Makam-ı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracağı” belirtiliyordu¹². Bu karara karşı öylesine

⁹ En yeni ve modern, büyük MEYER Ansiklopedisinin dahi tanımı böyledir. Bk.: Meyers Enzyklopädisches Lexion, Ed. 14, Mannheim 1975, s. 565.

¹⁰ Madde 7. Ahkâm-ı Şer’iyyenin tenfizi... Büyük Millet Meclisince aittir. Kavanin ve nizamet tanziminde... ahkâm-ı fihkiyye ve hukukiyye ile adap ve muamelât esas kılınır.

¹¹ TUNAYA, Siyasî Partiler, 535 vd.

¹² Düstur, III. Tertip, C 3, s. 149.

büyük bir tepki doğdu ki, sonuçta daha kesin ve etraflı yeni bir karara varılması gereği doğdu. Mustafa Kemal Paşa'nın Karma Komisyon'da yaptığı ünlü konuşmasından sonra, üyeler seslerini çıkarmadılar ve 1 Kasım gecesi Genel Kurul'da yapılan görüşmeler sonucunda daha etraflı bir yeni kararla saltanat kesinlikle kaldırıldı¹³. Kararda, saltanatın kaldırılması için ileri sürülen gerekçe, Padişahın vatana ihanet ettiği ve ayrıca TBMM'nin temsil ettiği ulusal iradenin üstünde hiçbir gücün bulunamayacağı ilkesinin tanınması idi. Gene bu son kararda, daha önce gösterilen "Halife'yi kurtarma" hedefinden vazgeçilmiş ve "Türkiye Devleti Makam-ı Hilâfetin istinatgâhıdır" denilmiştir.

TBMM'ne bu kararı aldirabilmek için, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1922 günü, Genel Kurul önünde yaptığı konuşma çok ilginçtir. Kanımızca, lâiklik ilkesine geçişin ilk önemli adımı sayılacak bu konuşmada Başkomutan, TBMM'ni şu gerekçeyle ikna etmiştir¹⁴: "Selçuklu Devleti, görkemli, büyük bir imparatorluktu. Bu devletin hükümdarları Bağdat'taki Abbasî Halifesini de etkileri altına aldılar. Bir süre sonra şöyle bir durum ortaya çıktı: Türk Hakanı muazzam Türk Devletinin hâkimiyet ve saltanatını temsil ediyor, yanında hilâfet makamının ayrıca mahfuziyetinde bir beis görmüyor. Öyle ise ulusal egemenliği temsil eden TBMM ile halife yan yana bulunabilir ve Selçuklular halifeyi nasıl etki altına almışlarsa TBMM de halifeyi seçer..."

Çok gerçekçi olan bu mantık karşısında saltanat kaldırılmış ve halifeyi seçme yetkisi de TBMM'ne verilmiştir. Bu önemli olayın kısaca tahlilini yaparsak şöyle bir sonuca ulaşabiliriz: Osmanlı Padişahı hem dinsel hem de dünyasal niteliği olan bir kimse idi. Şimdi egemenlik kesinlikle TBMM'ne geçiyor ve dinsel saygınlık alâmeti olan halifeyi de bu meclis seçiyor. Yani Halife, ulusça seçilmiş oluyor. Bu, belki ilk dört halifenin seçimle iş başına gelmesi yöntemine kısmen uymaktadır da; başka bir deyişle, halifelik makamının başına gelme yöntemi biraz daha İslâmlaştırılmış sayılabilir. Ama bunun dışında, saltanatın kaldırılmasını lâikliğe doğru atılmış önemli bir adım olarak görmek de mümkündür; zira Osmanlı Devletinin teokratik yapısında çok önemli bir öge ortadan kaldırılmış, halife "boşlukta" bırakılmıştır. Ama tabii daha, lâiklikten çok uzaktayız.

¹³ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hukuk-i hâkimiyet ve hükümrânînin mümessil-i hakikisi olduğuna dair heyet-i umumiye kararı. No. 308, 1/2 Kasım 1922. Bk.: Düstur, III. Tertip, C 3, s. 152-153.

¹⁴ Bk.: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, İstanbul 1945, s. 261 vd.

III. Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Lâiklik Yolundaki Aşamalar.

I. Cumhuriyetin ilânı:

Cumhuriyetin ilânı, ünlü tarihçi Abdurrahman Şeref Bey'in dediği gibi, "doğmuş olan bir çocuğun adını koymaktan başka" bir şey değildir¹⁵. Ancak konumuz açısından bu olayın iki önemli yanı vardır: Birincisi, Cumhuriyet biçiminin 1921 Anayasasına girmesi için yapılan değişiklikte, 2. Maddenin yeni ifadesidir: "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır." Dikkate değer bir nokta, bu değişikliğin "tavzihan" yapılmasıdır.¹⁶ Başka bir deyişle, 1921 Anayasasında "unutulan" bir önemli hüküm şimdi yerine konulmaktadır. Böylece, Cumhuriyetin ilânı ile, biçimsel açıdan da olsa, lâikliğe doğru bir gidiş bulunmadığı ileri sürülebilir. Olayın ikinci önemli yanı ise, bu yeni anayasal hükmün, yani devletin dini hakkındaki hükmün, gelecekte belki geçerliliğini yitireceği endişesi altında, Cumhuriyetin ilânına karşı bazı önemli çevrelerin gösterdiği büyük tepkidir. Halifenin yandaşları, saltanat kaldırıldığı zaman böylesine bir tepki göstermemişlerdi; zira halifelik aynı hanedana bırakılmıştı. Şimdi, yeni kadronun durumunu sağlamlaştırması bu çevrelerde, gidişin hızlandığı yolunda bir izlenim uyandırdı.

2. Halifeliğin Kaldırılması.

Nitekim, Cumhuriyetin ilânıyla, sözü geçen çevreler, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından bazıları Halifenin etrafında kilitlenmeye başladılar. Cumhuriyetin ilânından birkaç hafta geçmemişti ki, 24 Kasım 1923 tarihinde Ağa Han ile Emir Ali'nin, Halifelik Makamının korunması, bu makamın saygınlığının artırılması yolundaki ünlü mektubu yazdıkları anlaşıldı. 5-6 Aralık 1923 günleri İstanbul basını da bu mektubu yayınladı.¹⁷ İki Şii liderin, Sünnî bir halifeliğin savunuculuğunu yapmaları garabeti, galiba o günlerde pek anlaşılammıştı. Böylece halifelik, uluslararası bir sorun durumuna getirilmek isteniyordu.

Halifenin tutumu da daha farklı değildi. İlk günler kuşkulu iken, pek çok kişinin ve basının kışkırtmaları ile yavaş yavaş kendine güvenmeye başlamıştı. Hükümetin ikaz ve tavsiyelerine uymuyor, gösterişli merasimler düzenleniyor, basına iddialı demeçler veriyordu. 1924 yılı başlarında, Mustafa Kemal Paşa, halifeliğin kalkması gerektiği üzerinde kesin kararı

¹⁵ Nutuk II, İstanbul 1952, s. 812.

¹⁶ Teşkilât-ı Esasiye Kanununun bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun. No.: 364, 29 Ekim 1923. Düstur, III. Tertip C 5, s. 158.

¹⁷ Mektubun metni ve o günlerdeki olaylar için Bk.: SOYAK, Hasan Rıza: Atatürk'ten Hatıralar I, İstanbul 1973, s. 207 vd.

verdi ¹⁸ ve 3 Mart 1924 tarihinde, 431 Sayılı Kanunla ¹⁹ halifelik kaldırıldı. Halifelik “Hükûmet ve Cumhuriyet manâ ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan” Kanun bu makamı kaldırıyor, Osmanlı Hanedanı tüm üyeleriyle yurt dışına çıkarılıyor ve tekrar yurda gelişleri “ebediyen” yasaklanıyordu.

Birkaç kişi dışında Meclis bu Kanunu “iştiyakla” kabul etmiştir. Bu makamın kaldırılmasında hukuksal ve dinsel bir engel yoktu. Seyyit Bey’in TBMM’nde yaptığı konuşma bu bakımdan son derece ilginçtir. ²⁰ Fakat bu kararın derhal uygulanmasının ilgili çevrelerce ne kadar büyük bir şaşkınlıkla karşılandığını tahmin edebiliriz. Bu şaşkınlık, tepkilere yol açacak ve artık Takrir-i Sükûn Kanunu’nun uygulanmasına kadar, -kabülü 4 Mart 1925 - sürüp gidecektir.

Halifeliğin kaldırılması lâiklik yolunda ilk büyük aşamadır. Gerçi Anayasanın ikinci maddesi daha yürürlükte idi. Ayrıca, 431 Sayılı Kanun, Halifelik Kurumunu doğrudan doğruya inkâr da etmiyor; Halifelik hükümet ve Cumhuriyetin anlamında ve kavramındadır diyor. Bu bakımdan, salt hukuksal olarak düşünülürse, halifeliğin kaldırılması belki lâikliğe geçiş değildir, demek bile mümkün. Ama, bu makamı dolduracak kimsenin kalmaması, teokratik Osmanlı Devleti’nin saltanattan sonraki ikinci büyük dayanağını da yok etmiş, böylece zaten ortadan kalkmış olan devletin son kalıntısı da tarihten silinmiştir.

Halifeliğin kaldırılması lâikleşme yolunu açmıştır; bunda hiç kuşku yoktur. 3 Mart 1924 günü, 431 Sayılı Kanundan önce kabul edilen 429 ve 430 Sayılı Kanunlar, bunun açık bir kanıtıdır. 429 Sayılı Kanunla, Şer’iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin kaldırılması, 430 Sayılı ünlü Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile öğretim birliğinin sağlanması, artık dinsel örgütün ve eğitimin de önemli düzenlemelerden geçeceğinin habercisiydi.

3. 20 Nisan 1924 Anayasası

Halifeliğin kaldırılmasından bir buçuk ay sonra, Türk ulusunun en uzun süre yürürlükte kalmış Anayasası kabul edildi. 1921 yılından beri, devletin geçirdiği değişikliklere uydurulması için, tabir caizse bir yamalı bohça durumuna sokulmuş eski Anayasa, yerini, daha tutarlı ve açık bir Anayasaya bırakıyordu.

¹⁸ Bk.: NUTUK, II, s. 345.

¹⁹ Hilâfetin ilgasına ve Hanedan-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılması Hakkında Kanun No.: 431, 3 Mart 1924. Düstur, II, Tertip, Cilt 5, s. 323.

²⁰ SEYYİT-Bey: Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyyesi, Ankara 1340.

Bu Anayasada artık “Cumhuriyetin ve hükümetin anlam ve kavramında bulunduğu” daha bir buçuk ay önce belirtilmiş olan halifelikten hiç söz edilmemektedir. Ama “ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi” ile ilgili eski 7. Maddeye benzer bir hüküm, 26. Maddede bulunmaktadır. 2. Maddede, “Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır” ibaresi de durmaktadır. Buna karşılık 70. Madde vicdan, 75. Madde ise din ve ibadet özgürlüklerini güvence altına almaktadır. Evet ama, bu Anayasa, daha tam anlamı ile lâik bir metin sayılmaz. Türkiye Devletinin dini İslâm olduğuna göre, acaba, bir Müslümanın kendine dinsiz demesi veya din değiştirmesi mümkün müdür? Hukuksal olarak bu belki 70. Maddedeki vicdan özgürlüğüne atf yapılarak mümkün olabilir. Fakat 2. Maddenin kesinliği de bellidir. Yani devletimizin resmî dini vardır. 16. Maddeye göre milletvekilleri, 38. Maddeye göre cumhurbaşkanları, göreve başlamadan dinsel yemin etmektedirler.

4. 1925 Yılı

Bu yıl, genç Cumhuriyetin en bunalımlı zamanını oluşturur. Ulusal Mücadeleyi yürüten kadrodan kopmalar olduğunu ve bazı önemli kişilerin Mustafa Kemal Paşa’nın karşısına geçerek 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurduklarını görüyoruz. Bu kopmayı daha başlangıcında, Mustafa Kemal Paşa’nın hiç hoş görmediğini söylemek gerek. 1924’te bir İzmir yolculuğu sırasında Ali Fuad Paşa ile birlikte Mustafa Kemal Paşa’nın yanında bulunan Fahrettin (Altay) Paşa’nın bildirdiğine göre Reiscumhur, “bazı mühim inkılâpların yapılması gerektiğini, bunun için de geçici bir süre muhalif bir cephe yaratılmamasının zarurî bulunduğunu” uzun uzun anlatmış ve fakat Ali Fuad Paşa’yı ikna edememiştir.²¹

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programındaki 6. Madde, bu Fırkanın mücadele bayrağını açtığını göstermektedir: “Fırka eskâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır.”²² Bu, gereksiz bir madde idi; tahrikçi idi, zira mefhum-u muhalifinden, Cumhuriyet Halk Fırkasının “eskâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkâr olmadığı” sonucu çıkıyordu.

1922 yılından başlayarak üç yıl içinde artarda geçirilen ve adım adım lâikliğe ulaşacağına benzeyen değişiklikler pek çok çevrede Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı büyük bir direnmenin doğmasına neden oldu. Terakkiperverciler bu karşı tepkinin bayraktarlığını yapıyorlardı. Özellikle doğu

²¹ ALTAY, Fahrettin: 10 Yıl Savaş (1912-1922) Ve Sonrası Görüp Geçirdiklerim, İstanbul 1970, s. 378.

²² TUNAYA, Siyasî Partiler, s. 617.

bölgelerindeki propagandaları çok etkiliydi. Bazı aydın geçinenlerin bile doğuda parti örgütünü kurarlarken “Halk Fırkası dini batırıyor; Terakkiperverler buna mani olacak ve dinimizi yeniden canlandıracaktır” kabilinden söyledikleri sözler²³, çok etkili oluyordu. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa’nın 1925 yılından başlayarak, her tarafta “İnkılâplardan” söz ettiği²⁴ de hatırlanırsa karşıt kişi ve gruplardaki gerginlik daha iyi anlaşılabilir.

1925 yılında böylece, başka bazı sebeplerin de üst üste gelmesi sonucunda çıkan ve şubat-mayıs aylarını kapsayan Şeyh Sait Ayaklanması açıklamak gereksizdir. İlmî Fethi Bey Kabinesinin çekilip radikallerin adamı olan İsmet Paşa’nın tekrar Başvekil olması, 4 Mart’ta Takrir-i Sükûn Kanunu’nun kabulü ile hükümete olağanüstü yetkiler verilmesi, İstiklâl Mahkemeleri ve sonunda ayaklanmanın bastırılması... Bunlar bilinmektedir. Nihayet “irticâ körüklediği” savı ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 5 Haziran 1925 tarihli Vekiller Heyeti kararı ile kapatıldı.

Yeni başlayan lâikleşmeye karşı siyasal ve eylemsel olarak baş gösteren tepkiler bastırılınca, aynı yıl önemli başka adımlar atıldı; Şeyh Sait Ayaklanması sürerken, İstiklâl Mahkemesi, kendi bölgesindeki tekke ve zaviyeleri kapatmıştı. 30 Kasım 1925 tarihli ve 667 Sayılı Kanun ile, bu yasak daha da kapsamlı biçimde, tüm Türkiye’ye yaydırıldı; dinsel bazı unvanlar, türbe ziyaretleri de kaldırıldı. 1925 yılının en önemli olaylarından biri de, tarih terminolojimize geçen adıyla “Şapka İnkılâbı”dır. Mustafa Kemal Paşa’nın ünlü Kastamonu yolculuğu (Ağustos 1925) sırasında tanıtılan şapka, 25 Kasım 1925 tarihli ve 671 Sayılı Kanun’la, eski başlıkların yerine geçti. Halifelîğin kaldırılmasına bile ses çıkarmayan çevreler, Şapka Kanununa hücum ettiler. Mısır’da bile kıyametler koptu.²⁵ “Halife nihayet uzak ve yarı efsanevî bir simaydı; Şapka Kanunu ise her Türkü kendi kişiliğinde etkiledi, karşılığı da ona göre daha büyük oldu” diyor Bernard Lewis²⁶. Ama köklü bir zihniyet değişikliğini simgeleyen Şapka İnkılâbının kısa süre içinde benimsendiği de açık bir gerçektir.

Şapka İnkılâbının lâiklikle sıkı sıkıya ilgili olduğu pek çok yazarca belirtilmiştir.²⁷ Belki din adamlarının kılık-kıyafetiyle ilgili, 2 Eylül 1925

²³ SOYAK I, s. 340 vd.

²⁴ KARAL, Enver Ziya: Atatürk’ten Düşünceler, Ankara 1956, s. 41-92.

²⁵ El-Ezher Üniversitesinin yazısı için Bk.: LEWIS, Bernard: Modern Türkiye’nin Doğuşu, (Çev.: KIRATLI, Metin), Ankara 1970, s. 269.

²⁶ Aynı yer.

²⁷ Örn.: ÖZEK, Çetin: Türkiye’de Lâiklik, İstanbul 1962, s. 482 vd.

tarifli Kararname, biçimsel bir lâiklik düzenlemesine ilişkin sayılabilir. Bununla birlikte, dinsel bir nitelik kazanmış fes ile sarığın çıkartılması - yerine şapka giydirilmesi - topluma belki lâiklikle ilgili bir kalıcı renk getirmektedir.

5. 1926 Yılı

Lâiklik, yani din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması, ilkönce hukuk alanında gerçekleşmelidir; başka bir deyişle, vatandaşın bütün yaşamına egemen olan hukuk alanında bu iş yapılmalıdır. Saltanatın, Halifeliğin kaldırılması gibi İnkılâplar, lâikliğe gidişi, rejimi bir ölçüde liberalleştirdikleri için, kolaylaştırmıştı. Ama bir hukuk sistemi olarak yaşayan dini, bu açıdan toplumsal hayattan uzaklaştıramamıştı. İslâm Hukukunun tümüyle ortadan kaldırılması işte 1926 yılına rastlar. Belki de lâikliğin en büyük aşaması, Türk Medenî Kanunu'nun kabulüdür. Medenî Kanun, Borçlar Kanunu ile birlikte 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girdi. Konumuz açısından bu olay üzerinde kısaca durmak gereklidir: Dinsel medenî hukuk kalkıyor; tümüyle şeriat kurallarına göre düzenlenen kişilik, aile, miras, mülkiyet ve her türlü borç ilişkilerinde yepyeni, özgürlük ve eşitliğe dayanan bir sistem getiriliyordu. Bu bakımdan Medenî Kanun günlük yaşama genel anlamıyla lâiklik getirmiştir. Bu Yasanın çok önemli iki hükmü de doğrudan doğruya lâiklik ilkesinin işlerliğini sağlamaktadır:

Yasanın 110. Maddesi aynen şöyledir:

Matlap: Evlenme kağıdı ve dinî merasim

Evlendirme memuru, merasimin hitamı üzerine derhal karı ve kocaya bir evlenme kağıdı verir. Evlenme kağıdı ibraz edilmeden evlenmenin dinî merasimi yapılamaz. Bununla beraber evlenmenin tamamıyeti dinî merasim icrasına mütevakıf değildir.

Bu hüküm ile,

a) Evlenmenin geçerliği için dinsel esasa dayanmayan bir işlemin zorunluluğu kabul edilmekte, fakat;

b) Bu işlemde sonra istenilen biçim ve usulde dinsel merasim, daha açık belirtilirse, dinsel nikâh yapılabilmesi imkânı tanınmaktadır. Fakat bu "nikâh" hukuk açısından hiçbir değere sahip değildir.

c) Evlenmenin geçerliği için böylece, resmî nikâh yeterli gelmektedir.

Anlaşıyor ki, 100. Madde hükmü ile Medenî Kanun, âile birliğini esas olarak lâik bir temele oturtmakta, fakat bireylerin din duygularına da gerekli saygıyı göstermektedir.

Medenî Kanun'un 266. Maddesi de "Dinî Terbiye" matlabı altında aynen şöyle diyor:

"Çocuğun dinî terbiyesini tayin ana ve babaya aittir. Ana-babanın bu husustaki hürriyetlerini tahdit edecek her türlü mukavele muteber değildir. Reşit, dinini intihapta hürdür."

Bu madde hükmünde hem bağlayıcılık, hem de özgürlük vardır: Hüküm çocuk açısından bağlayıcıdır. Ana - baba hangi dinsel eğitimi istiyorlarsa çocuğa onu verirler. Ana ve babanın dinsel görüşleri aynı ise, uygulamada sorun yoktur. Fakat ikisi arasında görüş ayrılığı varsa, ne olacaktır? Bu durumda babanın görüşü esas alınacaktır (Madde 263). Böylece bu madde, kadının inanç özgürlüğünü bir anlamda sınırlamaktadır.

Çocukluk dönemi bitince, reşit olan kişi, istediği dine girebilir. Böylece 1924 Anayasasının, devletin resmî dini hakkındaki maddesi de sallantıda kalmaktadır. Bu aksaklık iki yıl sonra düzeltilecektir.

Reşidin istediği dine girmesi, lâiklik ilkesinin en sağlam temeli sayılarak, resmî doktrine girmişti.²⁸ Bu önemli hükmün -diğer bazı hükümlerle birlikte- ne dereceye kadar uygulandığı ise tabii ayrı bir konudur.

Tanzimat'tan başlayarak Ceza Hukuku alanında önemli bir lâikleşmenin varlığını biliyoruz. Ama Osmanlı Ceza Kanunlarında, şer'i suç ve cezalara da bir ölçüde yer verilmişti. 1 Mart 1926'da eski Ceza Kanunu yürürlükten kaldırıldı ve yenisi kabul edildi. Bu Kanun daha akılcı ve moderndi; konumuz bakımından önemli yanı, din özgürlüğünü ve lâikliği koruyucu hükümler getirmiş olmasıdır.

6. 1928 Yılı

Özellikle hukuk alanındaki gelişmeler, Devletin rejimine de lâik bir renk verme zamanının geldiğini göstermekteydi. Bu bakımdan 1928 yılı çok önemlidir. 10 Nisan 1928 tarihli Anayasa değişikliği ile lâikliğin artık su götürmez biçimde rejime yansdığı gözlenmektedir. Bu değişiklikte, Anayasanın 2. Maddesindeki, devletin dininin İslâm olduğu hakkındaki hüküm kaldırılmakla artık lâiklik ilkesi benimsenmiş olmaktadır. Gene aynı

²⁸ 1931 yılında basılan ve Mustafa Kemal Paşa'nın pek çok bölümlerini bizzat yazdığı "Vatandaş İçin Medenî Bilgiler" kitabının 56. sayfasında bu görüş olduğu gibi, Atatürk'ün kendi el yazısı ile yazdığı not da şöyledir: "Türk Devleti lâiktir. Her reşit dinini intihapta serbettir." Bk.: AFETİNAN, Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara 1969, s. 56 ve 352.

değişiklik sırasında 16. ve 38. maddelerde yazılı antiçme biçimindeki “vallahî” sözcüğünün kaldırılması, artık “istenilse” bile dinsel antiçmenin parlamentoda mümkün olmadığını göstermektedir. TBMM’nin görevleri arasından “ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi” nin kaldırılmasıyla da, gereken bütün anayasal düzenlemelerin lâiklik doğrultusunda tamamlandığı izlenimi doğmaktadır.

“Dinsel” nitelikte olduğu, bu nedenle atılmasına imkân bulunmadığı savı ile kimsenin dokunmaya cesaret edemediği Arap harflerinin 1 Kasım 1928 tarihinde 1353 sayılı Kanunla ilgası, çok önemli bir olaydır. Bu inkılâp adımına, hem imlâyı Arap harflerinin dilimize uygunsuzluğundan kurtardığı için lâiklikle ilgilidir, diyebiliriz, hem de Türk Ulusunun kaderini çok olumlu yönde değiştirmiş büyük bir atılmadır, diyebiliriz. Üzerinde çok durulmuş bu konuyu makalemizin çerçevesi içinde daha fazla işlemeyi gereksiz buluyoruz.²⁹

7. Serbest Fırka Denemesi

12 Ağustos 1930 tarihinde kurulan ve birkaç ay sonra, 17 Kasım 1930’da kurucusu eliyle kapatılan Serbest Fırka’nın, Türk demokrasi tarihinde çok ilginç bir yeri olduğunu bilmekteyiz. Tarihte eşine ender rastlanır bir biçimde kurulan bu siyasal parti, kısa sürede inkılâba karşı olanların aracı haline geldiği için kapandı. İşin ilginç yanı, “lâikliğin” siyasal bir slogan biçiminde, bu partinin açılması sırasında sık sık kullanılmasıdır. 1928 Anayasa değişikliğinde, mevzuata henüz “lâik” sözcüğü girmemişti. Ama devletin lâikleştiği anlaşılıyordu. Nitekim bu Parti’nin açılmasına ilişkin, Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey arasındaki ünlü mektuplaşmada, “lâiklik” ilkesinin somut biçimde kullanıldığı göze çarpmaktadır. Kurulacak parti “lâik” olacaktır. 9 Ağustos 1930 tarihli mektubunda Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal, Fethi Bey’e şöyle diyordu:

“Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, lâik cumhuriyet esasında beraberiz, zaten benim siyasî hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur³⁰”.

Partinin “lâik cumhuriyet esası” üzerinde kurulmasından sonra işler değişti. Fethi Bey’in tüm çabalarına rağmen, “lâik düşünce taşımayan” unsurlar hızla örgüte doldu. Rahmetli Şükrü Kaya’dan dinlediğimize göre,

²⁹ Derli toplu bilgi için Bk.: ORTAYLI, İlber: Tarihsel ve Toplumsal Nedenleriyle Türk Harf Devrimi. “Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, 1923-1938” İstanbul 1977, s. 406 vd.

³⁰ Mektupların metni için bk.: SOYAK II, 413 vd.

Fethi Bey, toplantılarda örneğin “fes giymeyeceğiz” diyerek bağırduğunda, topluluk büyük bir hızla “fes giyeceğiz” biçiminde karşılık vermekteydi. Yeni bir Şeyh Sait olayı ile karşılaşmak istemeyen Fethi Bey, partisini kapattı. Ardından 23 Aralık 1930 tarihinde Menemen Olayı patlak verdi. Şu duruma göre Fethi Bey’in endişeleri yerinde idi.

Menemen Faciası, alınacak derslerle doluydu. Gazi Mustafa Kemal Paşa bu olay üzerine yayınladığı beyannamede olayı değerlendiriyor ve “istilânın acılığını tatmış bir çevrede bu saldırıyı Cumhuriyete karşı bir başkaldırma” olarak görüyordu³¹. Şu duruma göre lâiklik ilkesi henüz tam olarak oturmamıştı.

8. Son Aşamalar

Lâikliğin biçimsel olarak yerleştirilmesi çabaları 1930 yılından sonra da sürdü. Serbest Fırka'nın kurulmasından birkaç ay önce kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı verildi³².

Cumhuriyet Halk Fırkasının 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan Üçüncü Büyük Kongresinde, yeni program saptandı. Programın ikinci bölümünde “Altı İlke” yer aldı. Lâiklik resmî ideolojinin bir bölümü durumuna geldi. Bu ilkenin açıklamasında, “Lâikliğin dinsizlik anlamına gelmediği, vicdanlara karışılmayacağı, fakat dünyasal düzenlemelerde modern ihtiyaçlara göre davranılacağı” sık sık resmen belirtilmiştir³³.

5 Aralık 1934 tarihli Anayasa değişikliği ile, kadınlara da milletvekili seçme ve seçilme hakkı verildi³⁴. Nihayet 5 Şubat 1937 tarihinde Anayasanın 2. Maddesi yeni baştan yazılarak, Türkiye Devletinin lâik olduğu belirtildi. Bu hüküm 1961 ve 1982 Anayasalarına da geçmiştir.

Lâiklikle ilgili sayılabilecek diğer aşamalar üzerinde durmaya gerek görmüyoruz. Soyadının, zaman, uzunluk, ağırlık ölçülerinin kabulü gibi... Bunlar hepimizce bilinmektedir.

Kısaca tarihsel gelişimini incelemeye çalıştığımız ve rejimin ana temellerinden biri sayılabilecek “lâiklik” i devlet nasıl korumaktadır? Kısa makalemizin konusu içinde bulunmamakla birlikte, çıkacak sonuçlara yardımcı olabilmesi bakımından bu noktada çok kısa bir açıklama yapmak gerektiğini duyuyoruz:

³¹ MUMCU, 151.

³² 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 Sayılı Kanun.

³³ Örn.: TTTC'nce yayınlanan ünlü Tarih Kitabının IV. Cildi, İstanbul 1931, s. 186

³⁴ 11. Madde değiştirilmiştir. Kanun No.: 2599.

Ceza Kanunumuz, 163. Maddesiyle Lâikliği korumaktadır. Başka bir deyişle, Lâik Sisteme karşı, dinsel temele dayalı bir rejim getirme çabaları yasaklanmıştır. Kanun öte yandan, 175. Maddesi ile “Devletçe tanınan dinleri” de korumaktadır. Maddî hukukla ilgili uzun açıklamalara girmeden, “Devletçe tanınan din” kavramının ne kadar karışık olduğunu söylemekle yetineceğiz.

Özet

Bu makalede lâikliğin 1937 yılına kadar geçirdiği hukuksal gelişmenin ana çizgileri belirtilmiştir. Gerek yukarıda anlattıklarımıza, gerek toplumsal alandaki çeşitli gözlemlere dayanarak diyebiliriz ki lâiklik, Türk toplumuna özgür biçimde düşünme özelliği getirmiştir, yeni kuşaklara olumlu gelişme yolları göstermiştir.

LAICISM DURING THE EARLY PERIOD OF THE REPUBLIC

(Summary)

The author presents an outline of the history and constitutional evolution of the concept of laicism (secularism) and emphasizes its significance for the Turkish Republic. Laicism changed the structure of the Turkish society, paved the way for the emergence of scientific thought, providing new directions of development for the new generations.